

عوامل روان‌شناختی موثر بر بروز رفتارهای تخریبی جمعی (مورد کاوی تماشاگران فوتبال)

سرهنگ ستاد ابراهیم جان بزرگی^۱

۹۰/۴/۱۶

تاریخ دریافت:

۹۰/۶/۲۷

تاریخ پذیرش:

چکیده

هدف از مقاله حاضر، بررسی عوامل موثر بر بروز رفتارهای تخریبی جمعی در میان گروه افراد است. این بررسی با مورد کاوی تماشاگران فوتبال برای شناسایی عواملی که موجب بروز رفتارهای جمعی به ویژه رفتارهای تخریبی می‌شود، انجام شده است.

برای شناسایی عوامل موثر بر بروز رفتارهای تخریبی جمعی و تجزیه و تحلیل آن، پرسشنامه‌ای تهیه و تنظیم شده و پایایی آن با روش محاسبه آلفای کرونباخ ارزیابی گشته است و با استفاده از روش نمونه‌گیری تصادفی، یک گروه ۴۰۷ نفره از تماشاچیان فوتبال به عنوان نمونه‌ای از جمع جهت استخراج عوامل روان‌شناختی بروز رفتارهای تخریبی جمعی انتخاب شده‌اند. بعد از تکمیل پرسشنامه‌ها، داده‌های حاصل با استفاده از آزمون همبستگی پیرسون، آزمون خی دو، آزمون بیونومینال و نرم افزار SPSS مورد ارزیابی قرار گرفت.

یافته‌های تحقیق حکایت از این دارد که هنگامی که جمعی تشکیل می‌شود واکنش‌های هیجانی از فردی به فرد دیگر سرایت می‌کند و این مسئله تا جایی پیش می‌رود که هویت و خویشن داری فرد از بین می‌رود. مواردی چون احساس گمنامی، نگرش ضد اجتماعی، عدم اعتماد به مسئولین، احساس ناکامی، پرخاشگری و ... باعث از میان رفتن هویت و خویشن داری فرد می‌شود.

نتایج حاصله نشان داد که بین احساس ناکامی، احساس گمنامی، پرخاشگری نهفته، عدم اعتماد به مسئولان و نگرش ضد اجتماعی افراد و آمادگی آنان برای انجام رفتارهای تخریبی، همبستگی معنی داری وجود دارد. این رابطه‌ها با استفاده از روش‌های آماری که در بخش روش نام برده شد، به دست آمده است.

۱- عضو هیئت علمی سازمان تحقیقات و مطالعات ناجا (نویسنده مسئول)

واژه های کلیدی:

رفتار جمعی^۱، رفتارهای تخریبی^۲، احساس ناکامی^۳، پرخاشگری^۴، احساس گمناهی^۵، نگرش ضد اجتماعی^۶

اجتماعی
مطالعه
فصلنامه

۱۲۲

فصلنامه مطالعات امنیت اجتماعی

-
- 1- Collective Behavior
  - 2- Destructive Behavior
  - 3- Frustration
  - 4- Aggressiveness
  - 5- Anonymity
  - 6- Anti Socialism

مقدمه

مبحث رفتار جمعی نیازمند دانش وسیعی در زمینه روابط میان افراد تشکیل دهنده یک گروه ساختار یافته است. برای ارائه ابتکاراتی که منجر به طرح سیاست‌ها و اجرای فعالیت‌هایی شود، فرد باید دارای دانشی جامع از این پدیده باشد. ویژگی‌ها و توصیفات مربوط به جمعیت‌ها و رفتارهای جمعی به عنوان مبحثی پیشرو و به روز در جامعه‌شناسی مطرح است.

در معنای وسیع‌تر، رفتار جمعی به هر فعالیت مرتبط با گروهی از افراد که از لحاظ اندازه قابل ملاحظه بوده اما ساختار قاعده مندی ندارند، اطلاق می‌شود. مراحل رفتار جمعی دارای ویژگی‌هایی چون خود به خودی بودن، نشأت گرفتن از تجارب مشترک که باعث به وجود آمدن احساس‌ها و هویت مشترک میان اعضای گروه می‌شود، می‌باشد. طبیعت غیر رسمی ساختار گروه منشاء اصلی ایجاد رفتارهای مکرر و غیرقابل پیش بینی جمعی است.

افرادی که باعث تغییرات اجتماعی می‌شوند، غالباً در گروه‌ها دست به این کار می‌زنند. فعالیت‌های گروهی یا بسیار بی سازماندهی (رفتار جمعی) یا بسیار سازماندهی شده (جنبش‌های اجتماعی) می‌باشند. رفتارهای جمعی در واقع هنگامی بروز پیدا می‌کند که افراد در تعاملات اجتماعی درگیر شده و به موقعیت‌های غیر ساختار یافته، مبهم و یا ناپایدار واکنش نشان می‌دهند.

رفتار جمعی وقتی اتفاق می‌افتد که شیوه‌های عمل سنتی و رسمی دیگر کافی نباشند. رفتار جمعی با الگوهای بدون ساختار، خودانگیخته، عاطفی و پیش‌بینی ناپذیر مشخص می‌شود. هرگونه محرک آنی، پیش‌بینی نشده و ناپایداری می‌تواند انسان‌ها را به واکنش‌های رفتار جمعی تحریک کند. شورش‌ها، غوغاها، شیفستگی‌ها، شوریدگی‌ها، وحشت‌زدگی‌ها و شکل‌گیری سریع مدها و افکار عمومی، نمونه‌های رفتار جمعی به شمار می‌آیند. هواداران متعصب تیم‌های فوتبال در ورزشگاه‌های بزرگ، به آشکارترین و روشن‌ترین شکل، رفتار جمعی را به نمایش می‌گذارند.

حضور در جمع باعث می‌شود تا افرادی نسبت به اعمال خود کمتر احساس مسئولیت کنند. به بیان دیگر جمع، ما را در مقام افراد از نظرها پنهان می‌سازد. در نتیجه هنگام همکاری با دیگران شاید مایل باشیم اعمالی انجام دهیم که به تنهایی مستعد و قادر به انجام آن‌ها نباشیم در نتیجه هر چه افراد به عنوان فرد، کمتر قابل تشخیص باشند بیشتر احتمال دارد که اعمال پرخاشگرانه از خود بروز دهند (بروس کوئن، ۱۹۹۰).

بیان مساله

رفتارهای خشونت آمیز جمعی که بعضی اوقات باعث خرابی و خسارت نیز می شود کنترل آن از مسایلی است که پلیس هر کشور با آن روبرو است. اینکه چه عواملی باعث بروز رفتارهای تخریبی جمعی شده و چه محرک هایی افراد را به سمت این گونه اعمال سوق می دهد، مسئله ای است که در این تحقیق به آن پرداخته شده است.

انواع مختلفی از رفتار جمعی وجود دارد که از یک جمعیت ممکن است سر بزنند. رفتارهای جمعی می تواند از شورش ها و ازدحام ها خیابانی تا مدهای بی خطر را در بر بگیرد. یکی از نمونه های بارز این گونه جمع ها، جماعتی است که برای تماشای یک مسابقه فوتبال گرد هم آمده اند. رفتارهای آشوبگرانه و تخریبی جماعتی که برای تماشای یک مسابقه فوتبال در کنار هم جمع شده اند می تواند مبنای مناسبی جهت بررسی عوامل بروز چنین رفتارهای تخریبی از یک جماعت باشد. در سالیان گذشته تماشاگران فوتبال در کشورمان به دفعات اقدام به رفتارهای تخریبی و آشوبگرانه مانند حمله به اماکن و وسایل نقلیه عمومی و شکستن شیشه ها نموده اند. بر همین مبنا می توان با مطالعه تماشاگران فوتبال به عوامل روان شناختی مؤثر بر وقوع این کنش ها و همچنین روش ها و ساز و کارهایی که پلیس با توسل به آنها بهتر می تواند این کنشها را مهار و یا از شدت وقوع آنها بکاهد، پی برد.

اهداف تحقیق

- ۱- شناخت عوامل روان شناختی مؤثر بر بروز رفتارهای تخریبی جمعی
- ۲- پیشنهاد راهکارهایی جهت جلوگیری از بروز رفتارهای تخریبی جمعی

مبانی نظری

در این بخش از مقاله به بررسی ادبیات موضوع در زمینه رفتار جمعی و جمع شدن افراد در کنار یکدیگر به دلایل مختلف و بروز رفتارهای پرخاشگرانه و تخریبی از آنها و همچنین تعاریف و مفاهیم مربوط به آن می پردازیم.

در ابتدا باید مفهوم جمع افراد و یا آنچه از آن به عنوان توده افراد در بحث های روان شناسی و جامعه شناسی یاد می شود، را بررسی کرد. جماعتی از انسان ها تحت شرایطی خاص و تنها تحت همین شرایط، ویژگی های جدیدی به دست می آورد که با ویژگی های یک یک

افراد تشکیل دهنده آن جماعت، تفاوت دارند. در این حال، شخصیت خود آگاه فرد، ناپدید می‌شود و احساس‌ها و افکار همگی افراد توده، به یک سو متوجه می‌گردد. تجمع افرادی که بر حسب تضادف به هم رسیده‌اند، سبب پیدایش خواص یک توده سازمان یافته در ایشان نمی‌شود. هر گاه مثلاً هزار نفر، به طور اتفاقی در میدانی عمومی و بدون هدف خاصی گرد آیند، به هیچ وجه یک توده روان‌شناختی را تشکیل نمی‌دهند.

چند عامل در پیدایش ویژگی‌هایی جمعی مؤثرند. اولین عامل این است که هر یک از افراد توده، صرفاً به علت قرار گرفتن در جمع، قدرتی مغلوب نشدنی احساس می‌کند. این احساس او را به اطاعت از محرک‌هایی که به صورت انفرادی آن‌ها را در خود زندانی می‌کرد، مجاز می‌کند. حس مسئولیتی که فرد را از انجام کاری بر حذر می‌دارد هر چه بیشتر به علت گمنامی و غیر مسئول بودن گروه، ناپدید شود، فرد به همان اندازه سریع‌تر به محرک‌های درونی در بند خود پاسخ می‌دهد.

عامل دوم یا سرایت روحی نیز باعث پیدایش خواص ذاتی جمع می‌شود. عامل سرایت جهت‌گیری این خواص را نیز تعیین می‌کند. هر احساس و رفتاری در جمع قابل سرایت است. این پدیده حتی تا حدی است که هر کس تمایلات شخصی خود را فدای تمایلات همگان می‌کند. مطمئناً چنین رفتاری بر خلاف طبیعت انسان است و او فقط در مقام جزئی از یک توده قادر به انجام دادن آن می‌باشد.

عامل سوم و به نوعی مهم‌ترین عامل که در آحاد افرادی متجمع در جمع باعث بروز رفتارها و کنش‌های خاصی می‌شود، تلقین پذیری است. سرایت روحی فقط یکی از اثرات این تلقین پذیری است. بنابراین، علامت‌های اصلی آحاد یک توده از این قرار است: محو شدن شخصیت خود آگاه، تفوق یافتن ماهیت ناخود آگاه، هدایت شدن افکار و احساس‌ها از طریق تلقین و سرایت، به سویی واحد و تمایل به فعل در آوردن نظریات تلقین شده در کوتاه‌ترین زمان ممکن. آحاد افراد، پس از جمع شدن دیگر خودشان نیستند.

انواع مختلفی از رفتارهای جمعی وجود دارد که از یک جمعیت سر می‌زند. همچنین چندین تئوری در رابطه با رفتار جمعی وجود دارد که در ادامه آن‌ها را بیان می‌کنیم. اولین نظریه که به آن می‌پردازیم نظریه Minimax است که به آن نظریه بازی‌ها نیز گفته می‌شود، بر مبنای این اصل شکل گرفته است که افراد همواره سعی می‌کنند تا خسارت‌های خود را به حداقل و در مقابل منافع خود به حداکثر برسانند. با توجه به این نظریه، افراد در صورتی

که احساس کنند فواید یک رفتار بیش از هزینه‌ها و مضرات آن است، تمایل به رفتارهای مخاطره آمیز دارند. نظریه Minimax بر مبنای نظریه اصول انتخاب عقلایی^۱ استوار است. مبنای نظریه انتخاب عقلایی این است که رفتار در جوامع منعکس کننده انتخاب‌های افراد است که سعی می‌کنند تا منافع خود را به حداکثر و خسارت‌های خود را به حداقل برسانند. به عبارت دیگر، افراد تصمیمات خود را با توجه به مقایسه منافع و مضرات یک عمل می‌گیرند (Julie Kristen Pate, ۲۰۰۸).

نظریه دوم در رابطه با رفتار جمعی نظریه هنجار نوظهور است که توسط رالف ترنر^۲ و لوئیس کیلیان^۳ در سال ۱۹۵۷ ارائه شد. نظریه هنجار نوظهور در رابطه با هنجار شکنی‌هایی در هنگام بروز رفتارهای جمعی، صحبت می‌کند. بر اساس این نظریه هر فرد در جمع احساسات و رفتارهای گوناگونی دارد که بر رفتار همه افراد جمع اثر می‌گذارد. در موقعیتی که جمعی تشکیل شده است، افراد تمایل دارند تا با نگاه به دیگران، سرنخ‌هایی را یافته تا بر اساس آن آنچه را مورد پذیرششان است، انجام دهند.

بر اساس اظهارات ترنر و کیلیان، وقتی جمعی تشکیل می‌شود، هیچ رهبر و هیچ هنجاری تحت کنترل جمع نیست. در مقابل، توجه جمع به جهتی جلب می‌شود تا تمامی افراد به صورت واحد عمل می‌کنند. این رفتار واحد به صورت آهسته در مقام یک هنجار نمود پیدا می‌کند. همین طور که زمان می‌گذرد این هنجار کاملاً پذیرفته می‌شود و از طرف دیگر جمع فشار می‌آورد تا این هنجار مورد قبول همه قرار بگیرد (Turner and Killian ۸۲-۸۳). هنگامی که علائق مشابه افراد را کنار هم گرد آورد، روش‌های مشخصی از رفتار در جمع به وجود می‌آید (Aguirre, Wenger and Viggo).

سومین نظریه‌ای که در رابطه با رفتار جمعی به آن می‌پردازیم، نظریه ارزش افزوده است که توسط نیل اسملسر در سال ۱۹۶۲ بیان شد (Smelser, ۱۳۲). بر اساس نظریه ارزش افزوده، شش عامل برای بروز رفتار جمعی لازم است. اولین عامل، توافق ساختاری است. این بدان معناست که باید یک مشکل و معضلی وجود داشته باشد که جمع احتمال تغییر آن را می‌دهد. دومین عامل، تنش ساختاری است که هنگامی اتفاق می‌افتد که ساختار اجتماعی و شرایط موجود، نیازها و انتظارات افراد را محقق نسازد و نوعی نارضایتی در میان جمع

1- rational theory
2- Ralph Turner
3- Lewis Killian

منتشر شده باشد. به عنوان مثال می‌توان تماشاگرانی را مثال زد که از نتیجه‌ای که تیم مورد حمایتشان کسب کرده است، ناراضی هستند.

سومین عامل، گسترش باور کلی است. باورهای مربوط به علت، اثر و راه حل مشکل باید در میان جمع انتشار پیدا کند. چهارمین عامل، شتاب یا همان عاملی است که افراد به جلو می‌رانند. یک واقعه مهیج رخ می‌دهد و افراد تحریک می‌کند تا دست به عملی بزنند. پنجمین عامل از نظریه ارزش افزوده، بسیج افراد برای انجام یک عمل است. رهبران به پیش می‌آیند و مسیری را برای حرکت معین می‌کنند و یا هنجاری نوظهور را به وجود آورده تا افراد را تحریک به انجام رفتاری مشترک کنند. آخرین عامل در این نظریه، عدم توانایی در کنترل اجتماعی است. هنگامی که پلیس، ارتش و یا رهبران نتوانند جمع را متوقف کنند، ممکن است رفتار جمعی و یا حتی جنبش اجتماعی به وقوع بپیوندد. بر مبنای تئوری ارزش افزوده هنگامی که تمامی این شش عامل موجود باشد برخی از انواع رفتارهای جمعی احتمال وقوع دارد (Smelser, ۱۳۲-۳۴).

در ادامه این بخش به مفاهیم و تعاریفی می‌پردازیم که در ادامه تحقیق نیاز است تا نسبت به آن‌ها آگاهی داشته باشیم (Jamie Ranse, Dr. Kathryn Zeitz, ۲۰۱۰).

اقدامات تخریبی

اقدامات تخریبی سلسله رفتارهایی هستند که از نظر اجتماعی و قانونی نابهنجار تشخیص داده شده‌اند و در صورتی که فردی مرتکب این اعمال گردد به عنوان مجرم شناخته شده و تحت تعقیب قانونی قرار خواهد گرفت. به عنوان نمونه می‌توان رفتاری را مثال زد که توسط عده‌ای از تماشاگران مسابقات فوتبال پس از پایان بازی در قسمت خارجی محدوده ورزشگاه‌ها مشاهده می‌گردد (تخریب ارادی اموال عمومی به عنوان ملاک اقدامات تخریبی منظور تحقیق می‌باشد).

• وندال^۱

به زبان ساده و گویا به فرد یا افرادی اطلاق می‌شود که آگاهانه یا نا آگاهانه دست به تخریب اموال عمومی می‌زنند. روان‌شناسان معتقدند جوانان و نوجوانان وندال به دلیل شرایط روحی خاص و واکنش‌های منفی ناشی از رفلکس‌های درونی کوتاه مدت یا دراز مدت

دست به تخریب اماکن عمومی، نوشتن شعارها و کلمات مستهجن بر در و دیوار می‌کنند. یا به عبارتی دیگر واکنشی است در مقابل برخی از صور فشارها، تحمیلات، ناملايمات، حرمان‌ها، اجحاف‌ها و شکست‌ها که مبین تمایل به تخریب آگاهانه، ارادی و خودخواسته اموال، تاسیسات و متعلقات عمومی است و اشاره به افراد تماشاچی مسابقات فوتبال دارد که اقدام به از بین بردن اموال عمومی بعد از مسابقات فوتبال می‌کنند.

• هولیگانیزم^۱

آنچه را ما در داخل ایران از آن به نام وندالیسم ورزشی یا اوباشگری نام می‌بریم در کشورهای غربی و اروپایی به نام هولیگانیزم شناخته شده است. در این تحقیق جمعی که به عنوان نمونه تحقیق در نظر گرفته شده‌اند، افراد تماشاچی مسابقات فوتبال می‌باشند که بعد از بازی به صورت جمعی به اتوبوس‌های شرکت واحد در محدوده ورزشگاه‌ها حمله کرده و شیشه و صندلی‌ها را می‌شکنند و به اموال عمومی خسارت وارد می‌کنند و از لحاظ قانونی مرتکب جرم برهم زدن نظم عمومی می‌شوند.

• کنترل اجتماعی

اعمال مدیریت صحیح در پیشگیری از اقدامات تخریبی منوط به اجرای هماهنگی و اقدام بر اساس وظایف مرتبط می‌باشد. «کنترل اجتماعی» به مجموع عوامل محسوس و نامحسوسی که یک جامعه در جهت حفظ معیارهای خود به کار می‌برد و مجموع موانعی که به قصد جلوگیری افراد از کج‌روی اجتماعی را در آنان قرار می‌دهد، گفته می‌شود و بالاخره کنترل اجتماعی را می‌توان «مجموعه‌ای از منابع مادی و نمادینی» دانست که در اختیار جامعه قرار دارد و برای حصول اطمینان از هم‌نوایی رفتاری اعضای خود با اصول و مقرراتی از پیش تعیین شده و مورد تایید، از آن استفاده می‌کنند.

• ناکامی

هنگامی که راه دست‌یابی به یک هدف خواستنی بسته می‌شود یا دست‌یابی به آن به تاخیر می‌افتد، ناکامی روی می‌دهد. افراد در برخورد با ناکامی‌ها به طور ناخودآگاه از مکانیزم‌های

دفاعی استفاده می‌کنند که هدف آن‌ها حفظ حرمت نفس و بقاء انسان‌ها می‌باشد. به عنوان مثال در رابطه با تماشاگران فوتبال، می‌توان به عدم دست‌یابی تیم محبوبشان به نتیجه دلخواه، اشاره کرد. انواع مکانیسم‌های دفاعی عبارتند از: سرکوبی (فراموشی ناخودآگاه حوادث، اختطار، امیال و خواسته‌های ناپسند و دردناک و ناراحت‌کننده)؛ بازگشت (انجام رفتارها در سطح پایین‌تر از سطح رشدی فرد مثل گریه و یا برگشت به دوران لذت بخش و پایین‌تر زندگی مثل قهر کردن زن‌ها و رفتن به خانه والدین)؛ جابه‌جایی (تغییر موضوع ناکام‌کننده به افراد یا اشیاء ضعیف‌تر مثل شکستن اشیاء، یا کتک زدن فرزندان)؛ فرافکنی (ارائه مجوز مناسب برای رفتار و احساسات به دیگران مثل عیب‌جویی)؛ دلیل تراشی یا توجیه (ارائه مجوز مناسب برای رفتار یا اشتباهات مثلاً گربه دستش به گوشت نمی‌رسد...)؛ خیال‌بافی (ارضا خواسته‌ها در عالم تخیلات)؛ تحقیر دیگران (گاهی پس از نرسیدن به مقام یا موقعیت، ارزش آن‌را پایین می‌آوریم).

• عدم اعتماد

در روابط میان انسان‌ها، چه فردی و چه جمعی، اعتماد، بخش مهمی از آن‌را به خود اختصاص می‌دهد. هر اعتمادی نیازمند داشتن شناختی است که طرفین یک ارتباط نسبت به هم دارند که این روابط نسبی است. در این تحقیق میزان عدم اعتماد تماشاگران به مدیران اجرایی برگزاری مسابقات است. چون بی‌اعتمادی مردم به دولت و برعکس و بی‌اعتمادی مردم به پلیس و بالعکس و نیز بی‌اعتمادی مردم به یکدیگر تأثیرات مخربی بر ساختار سیاسی و تعاملات اجتماعی می‌گذارد.

• عزت نفس

عبارت است از سنجش ارزش فرد بر پایه قیاس با دیگر افراد.

• پرخاشگری

هنگامی که انسان دچار تهدید می‌شود پرخاشگری نشان می‌دهد که یک رفتار دفاعی آموخته شده است. برابر نظریات روان‌شناسان علل پرخاشگری عبارتند از اختلالات روانی و عدم کنترل خود، نشان دادن قدرت (به خصوص در دوره نوجوانی که دوره کسب استقلال

است)، تهدید و عدم ارضای خواسته‌ها. در این تحقیق منظور پرخاشگری تماشاگران فوتبال شامل شناخت رفتارها، تغییر نگرش، عدم تهدید از سوی آن‌ها مد نظر است.

• نگرش اجتماعی

نگرش‌ها عبارتند از پسندها و بیزاری‌ها، دوست داشتن یا نداشتن موقعیت‌ها، اشیاء، اشخاص، گروه‌ها و هر جنبه مشخصی از محیط، از جمله اندیشه‌های انتزاعی و خط مشی‌های اجتماعی. منظور نگرش ضد اجتماعی در این تحقیق نگرش‌های منفی است که تماشاگران به ماموران و محیط اجتماعی ورزشگاه دارند.

• متقاعد سازی

افراد فقط به ویژگی‌های عینی یک موقعیت واکنش نمی‌دهند بلکه به تعبیرهای ذهنی خود از آن موقعیت واکنش نشان می‌دهند. در این تحقیق در واقع شرایطی برای افراد حاضر در ورزشگاه ایجاد می‌شود که طوری رفتار کنند که اصطلاحاً به آن غفلت جمعی می‌گویند و تحت تأثیر دیگران قرار نگرفته و به پیام‌هایی که پلیس در محل ارسال می‌کند پاسخ مثبت دهند.

• گمنامی

تعدادی از پژوهشگران معتقدند که وقتی در یک موقعیت نتوان هویت افراد را مشخص کرد، اعمال ضداجتماعی و غیر اخلاقی آن‌ها افزایش می‌یابد.

• فردیت باختگی و هم‌رنگی

مفاهیم بعدی متغیر فردیت باختگی و هم‌رنگی هستند که از جهاتی با یکدیگر تداخل می‌یابند. اول اینکه، در هر دو مورد اثرات گروه بر فرد و در تحلیل عمیق‌تر، شاهد زمینه‌های نفوذپذیری در خود فرد هستیم. دوم اینکه، در هر دو پدیده، فرد مرتکب اعمال و رفتاری می‌شود که گروه یا دیگران مرتکب می‌شوند. سوم اینکه در هر دو قسم از نفوذپذیری، هویت فردی شخص مخدوش می‌شود (Ismail Dincer Gunes ۲۰۰۱).

در این تحقیق سعی شده است عواملی را که موجبات بروز رفتارهای تخریبی می‌شوند

شناسایی کنیم. به همین منظور جمعیتی را که برای تماشای مسابقه فوتبال گرد هم جمع شده‌اند، به عنوان نمونه‌ای که خصوصیات جمع را دارا می‌باشد در نظر گرفته و با اخذ نظرات این نمونه آماری، علل بروز رفتارهای تخریبی جمعی را استخراج کرده‌ایم.

فرضیات تحقیق

با توجه به مبانی نظری و مطالعات انجام شده فرضیه‌هایی در رابطه با بروز رفتارهای تخریبی جمعی مطرح می‌شود که به قرار زیر است:

۱- بین میزان عزت نفس افراد جمع و آمادگی آنان برای انجام رفتارهای تخریبی رابطه معناداری وجود دارد.

۲- بین میزان پرخاشگری نهفته افراد جمع و آمادگی آنان برای انجام رفتارهای تخریبی رابطه معناداری وجود دارد.

۳- بین احساس ناکامی و آمادگی افراد برای انجام رفتارهای تخریبی رابطه معناداری وجود دارد.

۴- بین میزان عدم اعتماد افراد جمع به مسئولان و انجام رفتارهای تخریبی رابطه معناداری وجود دارد.

۵- بین نگرش ضد اجتماعی افراد جمع و آمادگی آنان برای انجام رفتارهای تخریبی رابطه معناداری وجود دارد.

۶- بین میزان احساس گمنامی افراد جمع و آمادگی آنان برای انجام رفتارهای تخریبی رابطه وجود معناداری دارد.

بر مبنای این فرضیه‌ها مدلی مفهومی را می‌توان متصور بود که بر اساس آن رفتارهای تخریبی از اجتماعات سر می‌زند.

مدل مفهومی تحقیق

شکل ۶-۱: مدل مفهومی پژوهش

روش تحقیق

تحقیق حاضر از نظر نوع و هدف، کاربردی و از نظر ماهیت، همبستگی است. به باور حافظ نیا (۱۳۸۱) تحقیقات همبستگی یا هم خوانی برای کسب اطلاع از وجود رابطه بین متغیرها به کار برده می شود ولی در آن‌ها الزاماً کشف رابطه علت و معلولی مورد نظر نیست. در تحقیق همبستگی بر کشف رابطه بین دو گروه از اطلاعات تاکید می شود و در این تحقیقات محقق می خواهد بداند که آیا بین دو چیز یا دو گروه اطلاعات رابطه و همبستگی وجود دارد یا خیر، چون سعی در تبیین رابطه میان متغیرهای مستقل و وابسته دارد و از نظر روش پیمایشی است.

جامعه آماری

جامعه آماری تحقیق حاضر از تماشاگران فوتبال به عنوان نماینده گروهی که اقدام به رفتار تخریبی جمعیتی می کنند جهت استخراج عوامل روان شناختی بروز رفتارهای تخریبی جمعیتی تشکیل شده است. که شرح آن در زیر می آید:

تماشاگران

تماشاگران دو مسابقه فوتبال بین:

۱- تیمهای مشهور و پر طرفدار لیگ برتر ایران به نام پرسپولیس (پیروزی) و تیم سپاهان

اصفهان

۲- تیم پرطرفدار لیگ برتر به نام استقلال تهران با تیم ملوان بندر انزلی در ورزشگاه آزادی تهران با حجم جمعیتی بیش از ۵۰۰۰۰ نفر می‌باشد (از آنجا که تعداد تماشاگران فوتبال و حضور آن‌ها در ورزشگاه تحت تاثیر عوامل مختلف مانند تیم‌های مسابقه دهنده، حساسیت بازی و ... همواره در نوسان است، لذا مبنای مناسبی وجود ندارد که بتوان بر پایه آن حجم دقیق را تعیین کرد)

روش نمونه‌گیری

تماشاگران

با توجه به نوع تحقیق و رعایت اصل احتمال و شانس مساوی برای هر یک از افراد جامعه از روش نمونه‌گیری به صورت خوشه‌ای استفاده شده است. به این ترتیب، می‌توان شاخص‌های محاسبه شده را به کل جامعه تعمیم داد و پارامترهای آن را برآورد کرد. خوشه به این صورت که حجم تماشاچیان به چهار خوشه شرق، غرب، شمال و جنوب تقسیم و از بین جمعیت هر خوشه دو صف به صورت تصادفی به عنوان نمونه انتخاب شده‌اند.

مدیران انتظامی

با توجه به نوع خدمت مدیران انتظامی و حجم آن‌ها برای تعیین نمونه از روش نمونه‌گیری در دسترس استفاده گردید.

روش تجزیه و تحلیل داده‌ها

برای تجزیه و تحلیل داده‌ها از آزمون‌های آماری زیر استفاده شده است:

- آزمون همبستگی پیرسون
- آزمون خیدو (X^2)
- آزمون بیونومینال

سوالات تحقیق

در این بخش پرسشنامه‌ای مشتمل بر ۷ سوال به همراه تعاریف مفاهیم مورد استفاده در سوالات و راهنمای تکمیل پرسشنامه در اختیار جامعه آماری که در بخش قبل ذکر شد، قرار گرفت که این پرسشنامه بر اساس فرضیه‌های تحقیق طراحی شده است.

- ۱- آیا بین میزان عزت نفس افراد جمع و آمادگی آنان برای انجام رفتارهای تخریبی رابطه معناداری وجود دارد؟
  - ۲- آیا بین میزان پرخاشگری نهفته افراد جمع و آمادگی آنان برای انجام رفتارهای تخریبی رابطه معناداری وجود دارد؟
  - ۳- آیا بین احساس ناکامی و آمادگی افراد برای انجام رفتارهای تخریبی رابطه معناداری وجود دارد؟
  - ۴- آیا بین میزان عدم اعتماد افراد جمع به مسئولان و انجام رفتارهای تخریبی رابطه معناداری وجود دارد؟
  - ۵- آیا بین نگرش ضد اجتماعی افراد جمع و آمادگی آنان برای انجام رفتارهای تخریبی رابطه معناداری وجود دارد؟
  - ۶- آیا بین میزان احساس گمنامی افراد جمع و آمادگی آنان برای انجام رفتارهای تخریبی رابطه معناداری دارد؟
- لازم به ذکر است در این پرسشنامه منظور از افراد جمع، تماشاگران مسابقه فوتبال است که به عنوان نمونه‌ای واجد شرایط یک جمع در نظر گرفته شده است.

بررسی یافته‌های پژوهش

• رابطه عزت نفس افراد و آمادگی آنان برای انجام رفتارهای تخریبی

در فرضیه اول تحقیق ادعا شده بود «بین میزان عزت نفس افراد و آمادگی آنان برای انجام رفتارهای تخریبی رابطه معناداری وجود دارد.» برای آزمون این فرضیه ضریب همبستگی نمرات آزمودنی‌ها در دو خرده‌مقیاس، رفتارهای تخریبی و عزت نفس با استفاده از آزمون‌های آماری همبستگی پیرسون مورد محاسبه قرار گرفت نتیجه حاصل در جدول زیر درج شده است:

جدول ۹-۱: ضریب همبستگی بین عزت نفس تماشاگران و آمادگی آنان برای انجام رفتار تخریبی

تعداد N	ضریب همبستگی r	سطح معنی دار p
۴۰۷	۰/۰۲	---

همانگونه که داده‌های جدول ۱-۸ نشان می‌دهد بین عزت نفس افراد و آمادگی آنان

برای انجام رفتارهای تخریبی رابطه معنی داری وجود ندارد. بنا بر این فرضیه اول تحقیق تأیید نمی‌شود.

• رابطه پرخاشگری نهفته افراد و آمادگی آنان برای انجام رفتارهای تخریبی

در فرضیه دوم تحقیق ادعا شده بود «بین میزان پرخاشگری نهفته افراد و آمادگی آنان برای انجام رفتارهای تخریبی رابطه معنی داری وجود دارد.» برای آزمون این فرضیه ضریب همبستگی نمرات آزمودنی‌ها در دو خرده‌مقیاس، رفتارهای تخریبی و پرخاشگری نهفته با استفاده از آزمون‌های آماری همبستگی پیرسون مورد محاسبه قرار گرفت. نتیجه حاصل در جدول زیر درج شده است:

جدول ۹-۲: ضریب همبستگی بین پرخاشگری نهفته افراد و آمادگی آنان برای انجام رفتار تخریبی

تعداد N	ضریب همبستگی r	سطح معنی دار p
۴۰۷	۰/۴۳۳	۰/۰۰۱

بنابراین فرضیه دوم تحقیق با احتساب خطای $p < 0/001$ تأیید می‌شود لذا می‌توان نتیجه گرفت که با افزایش خشم نهفته (پرخاشگری) میزان رفتار تخریبی نیز افزایش خواهد یافت.

• رابطه احساس ناکامی افراد و آمادگی آنان برای انجام رفتارهای تخریبی

در فرضیه سوم تحقیق ادعا شده بود «بین میزان احساس ناکامی افراد و آمادگی آنان برای انجام رفتارهای تخریبی رابطه معنی داری وجود دارد.» برای آزمون این فرضیه ضریب همبستگی نمرات آزمودنی‌ها در دو خرده‌مقیاس، رفتارهای تخریبی و احساس ناکامی با استفاده از آزمون‌های آماری همبستگی پیرسون مورد محاسبه قرار گرفت. نتیجه حاصل در جدول زیر درج شده است:

جدول ۹-۳: ضریب همبستگی بین احساس ناکامی افراد و آمادگی آنان برای انجام رفتار تخریبی

تعداد N	ضریب همبستگی r	سطح معنی دار p
۴۰۷	۰/۳۹۳	۰/۰۰۱

بنابراین فرضیه سوم تحقیق با احتساب خطای $p < 0/001$ تأیید می‌شود لذا می‌توان نتیجه

گرفت که با افزایش احساس ناکامی میزان رفتار تخریبی نیز افزایش خواهد یافت.

• رابطه عدم اعتماد افراد به مسئولان و انجام رفتارهای تخریبی

در فرضیه چهارم تحقیق ادعا شده بود «بین میزان عدم اعتماد به مسئولین و آمادگی افراد برای انجام رفتارهای تخریبی رابطه معنی داری وجود دارد.» برای آزمون این فرضیه، ضریب همبستگی نمرات آزمودنی ها در دو خرده مقیاس، رفتارهای تخریبی و عدم اعتماد به مسئولین با استفاده از آزمونهای آماری همبستگی پیرسون مورد محاسبه قرار گرفت نتیجه حاصل در جدول زیر درج شده است:

جدول ۹-۴: ضریب همبستگی بین عدم اعتماد به مسئولین افراد و آمادگی آنان برای انجام رفتار تخریبی

تعداد N	ضریب همبستگی r	سطح معنی دار p
۴۰۷	۰/۴۴۱	۰/۰۰۱

بنابراین فرضیه چهارم تحقیق با احتساب خطای $p < 0/001$ تأیید می شود لذا می توان نتیجه گرفت که با افزایش عدم اعتماد به مسئولین میزان رفتار تخریبی نیز افزایش خواهد یافت.

• رابطه نگرش ضد اجتماعی افراد و آمادگی آن ها برای انجام رفتارهای

تخریبی

در فرضیه پنجم تحقیق ادعا شده بود «بین میزان نگرش ضد اجتماعی افراد و آمادگی آنان برای انجام رفتارهای تخریبی رابطه معنیداری وجود دارد.» برای آزمون این فرضیه ضریب همبستگی نمرات آزمودنی ها در دو خرده مقیاس، رفتارهای تخریبی و عدم اعتماد به مسئولین با استفاده از آزمونهای آماری همبستگی پیرسون مورد محاسبه قرار گرفت نتیجه حاصل در جدول زیر درج شده است:

جدول ۹-۵: ضریب همبستگی بین نگرش ضد اجتماعی افراد و آمادگی آنان برای انجام رفتار تخریبی

تعداد N	ضریب همبستگی r	سطح معنی دار p
۴۰۷	۰/۴۸۸	۰/۰۰۱

بنابراین فرضیه پنجم تحقیق با احتساب خطای $p < 0/001$ تأیید می شود لذا می توان نتیجه

گرفت که با افزایش نگرش ضد اجتماعی افراد میزان رفتار تخریبی نیز افزایش خواهد یافت.

• **رابطه احساس گمنامی افراد و آمادگی آنان برای انجام رفتارهای تخریبی**

در فرضیه ششم تحقیق ادعا شده بود «بین میزان احساس گمنامی افراد و آمادگی آنان برای انجام رفتارهای تخریبی رابطه معنی داری وجود دارد.» برای آزمون این فرضیه ضریب همبستگی نمرات آزمودنی‌ها در دو خرده‌مقیاس، رفتارهای تخریبی و عدم اعتماد به مسئولین با استفاده از آزمون‌های آماری همبستگی پیرسون مورد محاسبه قرار گرفت. نتیجه حاصل در جدول زیر درج شده است:

جدول ۹-۶: ضریب همبستگی بین احساس افراد و آمادگی آنان برای انجام رفتار تخریبی

تعداد N	ضریب همبستگی r	سطح معنی دار p
۴۰۷	۰/۱۸۳	۰/۰۰۱

بنابراین فرضیه ششم تحقیق با احتساب خطای $p < 0/001$ تأیید می‌شود لذا می‌توان نتیجه گرفت که با افزایش احساس گمنامی میزان رفتار تخریبی نیز افزایش خواهد یافت.

خلاصه اطلاعات (یافته‌ها): اطلاعات مندرج به تفکیک فرضیات در جدول زیر خلاصه شده است:

جدول ۹-۷: خلاصه اطلاعات فرضیات تحقیق

فرضیه	روش آزمون	میزان	سطح معنی داری	نتیجه
رابطه عزت نفس با رفتارهای تخریبی	ضریب همبستگی پیرسون	۰/۰۰۲	-----	عدم تأیید
رابطه پرخاشگری نهفته با رفتارهای تخریبی	ضریب همبستگی پیرسون	۰/۴۳	۰/۰۰۱	تأیید
رابطه احساس ناکامی با رفتارهای تخریبی	ضریب همبستگی پیرسون	۰/۳۹۳	۰/۰۰۱	تأیید
رابطه عدم اعتماد به مسئولین با رفتارهای تخریبی	ضریب همبستگی پیرسون	۰/۴۴۱	۰/۰۰۱	تأیید
رابطه نگرش ضد اجتماعی با رفتارهای تخریبی	ضریب همبستگی پیرسون	۰/۴۸۸	۰/۰۰۱	تأیید
رابطه احساس گمنامی با رفتارهای تخریبی	ضریب همبستگی پیرسون	۰/۱۸۳	۰/۰۰۱	تأیید

نتیجه گیری

پژوهش حاضر که به بررسی عوامل مؤثر بر وقوع رفتارهای تخریبی از سوی افراد پرداخته، شامل ۶ فرضیه است که برای تجزیه و تحلیل آن پرسشنامه ای تهیه و تنظیم شد. پایداری آن با روش محاسبه آلفای کرونباخ ارزیابی شد و با استفاده از روش نمونه گیری تصادفی یک گروه ۴۰۷ نفره از تماشاچیان انتخاب شدند. بعد از تکمیل پرسشنامه، داده های حاصل با استفاده از آزمون همبستگی پیرسون، آزمون خیدو، آزمون بیونومینال و نرم افزار SPSS مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت و نتایجی به شرح زیر حاصل شد:

- ۱- بین عزت نفس افراد و آمادگی برای انجام رفتارهای تخریبی رابطه معنی داری وجود ندارد. بنابراین تأیید نشده است.
- ۲- بین پرخاشگری نهفته افراد و آمادگی آنان برای انجام رفتارهای تخریبی رابطه معنی داری وجود دارد. بنابراین فرضیه دوم تحقیق نیز تأیید شده است.
- ۳- بین احساس ناکامی افراد و آمادگی آنان برای انجام رفتارهای تخریبی رابطه معنی داری وجود دارد. بنابراین فرضیه سوم تحقیق نیز تأیید گردیده است.
- ۴- بین عدم اعتماد به مسئولین افراد و آمادگی آنان برای انجام رفتارهای تخریبی رابطه معنی داری وجود دارد، بنابراین فرضیه چهارم تأیید شده است.
- ۵- بین نگرش ضد اجتماعی افراد و آمادگی آنان برای انجام رفتارهای تخریبی رابطه معنی داری وجود دارد. بنابراین فرضیه پنجم تحقیق نیز تأیید شده است.
- ۶- بین احساس گمنامی افراد و آمادگی آنان برای انجام رفتارهای تخریبی رابطه معنی داری وجود دارد بنابراین فرضیه ششم تحقیق نیز مورد تأیید واقع شده است.

راهکارها

مهم ترین عاملی که در یافته های این تحقیق به چشم می خورد عامل پرخاشگری است که در وجود افراد به صورت نهفته وجود دارد. عوامل متعددی وجود دارند که در بروز پرخاشگری افراد موثرند. درد و ناراحتی از پیش درآمدهای بروز پرخاشگری می باشد. اگر انسان درد و رنجی احساس کند و نتواند از صحنه فرار کند، تقریباً ناگزیر دست به حمله می زند. اغلب ما وقتی دردی سخت و غیر منتظره قرار می گیریم (مثلاً، وقتی انگشت پای ما به چیزی می خورد) تندخو و تحریک پذیر می شویم و در نتیجه، مستعد آن می شویم که به

نزدیک‌ترین هدف در دسترس حمله می‌کنیم. لئونارد برکوویتز در مجموعه‌ای از آزمایش‌ها نشان داد دانشجویانی که درد فرو بردن دست خود را در آب خیلی سرد تحمل کردند، نسبت به دانشجویان دیگر افزایش شدیدی در ارتکاب واقعی اعمال پرخاشگرانه نشان دادند. لذا برای جلوگیری از بروز چنین رفتارهایی باید از طرق مختلف مانند فرهنگ سازی رسانه‌ای، تبلیغات و پیام‌های اخلاقی افراد را نسبت به کنترل نفس در برابر نتایج نامطلوب و شرایطی که باب میل آن‌ها نیست، تشویق کرد (L. Berkowitz, ۱۹۹۸).

عامل دیگر، ناکامی است که باعث بروز رفتارهای خشونت آمیز و تخریبی می‌شود. در آزمایش معروف راجر بارکر، تامارا دمبو و کورت لوین^۱ قابل مشاهده است. این روان‌شناسان، کودکان خردسال را با نشان دادن اتاکی پر از اسباب بازی‌های جالب و اجازه ندادن به بچه‌ها برای بازی با آن‌ها، ناکام کردند. کودکان در پشت حائلی سیمی ایستادند و امیدوار و حتی متوقع بودند که با آن اسباب بازی‌ها، بازی کنند. اما به آن‌ها دسترسی نداشتند. پس از انتظاری طولانی و دردناک، سرانجام اجازه یافتند با اسباب بازی‌ها به بازی بپردازند. در این آزمایش، گروه دیگری از کودکان مستقیماً و بدون اینکه ناکام شوند، اجازه یافتند با اسباب بازی‌ها بازی کنند. گروه دوم کودکان، با نشاط و سرور با اسباب بازی‌ها به بازی پرداختند، در صورتی که گروه ناکام، هنگامی که سرانجام به اسباب بازی‌ها دسترسی پیدا کردند، با پرتاب اسباب بازی‌ها به طرف دیوار، لگدمال کردن آن‌ها و کارهایی از این قبیل، واکنش دادند. بدین سان ناکامی می‌تواند منجر به بروز رفتار خشونت آمیز شود (Barker, R., Dembo, T., & Lewin, K. ۱۹۴۱).

بر اساس یافته‌های تحقیق احساس گمنامی در افراد زمینه آمادگی برای تخریب را فراهم می‌کند. برای مقابله با این معضل استفاده از موضوع هم‌نوایی که با برنامه ریزی صحیح باعث جلب افراد شود و تحت تاثیر جمع موافق، قرار گیرد و از پاداش‌ها و امکانات بهره مند شوند مؤثر است. این بند در مورد افراد دچار احساس ناکامی نیز، با مقرر کردن امکانات برای آن‌ها تاثیر گذار است. در مورد نگرش اجتماعی تماشاگران با رعایت اصول صحیح به کارگیری الگوی هاوولد می‌توان در نگرش آنان تغییر ایجاد کرد منوط به اینکه حداقل یک استاد روان شناس اجتماعی یا یک کارشناس عملیات روانی مجری کار باشد.

راه‌های متعدد دیگری نیز جهت کاهش بروز رفتارهای خشونت آمیز و تخریبی

1- Roger Barker, Tamara Dembo and Kurt Lewin

از سوی افراد وجود دارد. استدلال محض از جمله این راه‌ها است. اگر برای فرد استدلال شود که رفتار خشونت آمیز و خشونت در خیابان‌ها، ناشایست و نامطلوب است و مستقیماً به خود فرد آسیب می‌رساند، می‌تواند در راستای کاهش بروز رفتار تخریبی و خشونت آمیز موثر باشد.

تنبیه از دیگر راهکارهایی است که برای کاهش این گونه رفتارها به کار می‌رود. اگر فردی اقدام به دزدی، تخریب اموال عمومی، نزاع یا آدمکشی کند، راه حل ساده این است که او را به زندان انداخت و مجازات کرد. لیکن موضوع به این سادگی نیست. تنبیه شدید ممکن است موقتاً موثر باشد و اما در صورتی که با احتیاط کامل اعمال نشود، می‌تواند در بلندمدت اثر معکوس داشته باشد. عامل مهم دیگر در مورد اثربخشی تنبیه، شدت یا محدودیت آن است. تنبیه شدید و مقید کننده می‌تواند بی اندازه ناکام کننده باشد و از آنجا که ناکامی یکی از علل بروز رفتار خشونت آمیز است، عاقلانه است که در کوشش برای تقلیل پرخاشگری، از به کار گیری فنون ناکام کننده احتراز شود (Constantine, N, Curry, K., Diaz, M., and Huh-Kim, J. March, ۲۰۰۰)

راهکاری دیگر پاداش دادن به نمونه‌ی رفتاری دیگر و حضور الگوهای غیر پرخاشگر است. هنگامی که در حضور افراد به افرادی که از خشونت پرهیز کرده و در هنگام تجمع عوامل محرک خشونت و رفتارهای تخریبی جمعی، بر خود مسلط بوده و از خشونت احتراز می‌کنند، پاداش داده شود، این حرکت می‌تواند در ترغیب افراد دیگر در خودداری از بروز خشونت موثر باشد. یک مانع مهم در مقابل رفتار خشن و تخریبی، وجود یک شاخص روشن برای نامناسب بودن این رفتار است. مؤثرترین شاخص این رفتار نامناسب، حضور افراد دیگری در شرایط همانند است که خویشتن دار و نسبتاً غیر پرخاشگرند.

ایجاد همدلی نسبت به دیگران نیز از راهکارهای دیگر در رابطه با جلوگیری از بروز رفتارهای تخریبی افراد در جمع است. صفی طولانی از اتومبیل‌ها را پشت چراغ قرمز تصور کنید. حال اگر به واسطه عبور عابری، ماشین‌ها به مدت ۱۵ ثانیه بیشتر از معمول پشت چراغ بایستند با بوق‌های ممتد از روی عصبانیت، خشونت خود را نشان می‌دهند. حال اگر عابری با چوب زیر بغل باعث چنین پدیده‌ای شود به احتمال زیاد شاهد رفتار قبلی نخواهیم بود. لذا با برانگیختن احساس همدلی در افراد می‌توان از بروز رفتارهای خشن کاست. راه‌های بسیاری در تقویت همدلی در میان مردم وجود دارد. برخی از آن‌ها را باید در کودکی

و در کلاس‌های دبستان آموخت تا افراد با این تصور که هر حرکت ناکام کننده‌ای ممکن است از روی عمد نبوده و ناکام کننده عذری موجه داشته باشد.

م
ت
م
ف

۱۴۱

عوامل روان‌شناختی مؤثر بر بروز رفتارهای تخریبی جمعی

منابع

- ۱- ارونسون، الیوت (۱۳۸۵)، «روان شناسی اجتماعی»، مترجم: دکتر حسین شکر کن، تهران: انتشارات رشد
- ۲- اسلمسر، نیل (۱۳۸۰)، «تئوری رفتار جمعی»، مترجم: رضا دژاکام با مقدمه عماد افروغ، تهران: موسسه یافته‌ی نوین با همکاری موسسه نشر دواوین
- ۳- حافظ نیا، محمد (۱۳۸۱)، «مقدمه‌ای بر روش تحقیق در علوم انسانی»، تهران: انتشارات سمت
- ۴- رحمتی، مهدی (۱۳۸۱)، «بررسی جامعه شناختی عوامل مؤثر در خشونت و پرخاشگری در ورزش فوتبال»، پایان نامه دکتر، تهران: دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران
- ۵- رضاییان، علی (۱۳۸۱)، «اصول مدیریت»، تهران: انتشارات سمت
- ۶- رضاییان، علی (۱۳۸۱)، «مبانی مدیریت رفتار سازمانی»، تهران: انتشارات سمت
- ۷- سرمد و همکاران (۱۳۷۶)، «روش‌های تحقیق در علوم رفتاری»، تهران: نشر آگه
- ۸- عنبری، موسی و همکاران (۱۳۸۱)، «بررسی علل خشونتگرایی از سوی بعضی از تماشاگران فوتبال» ج ۲ و ۳، تهران: معاونت اجتماعی ناجا
- ۹- کوئن، بروس (۱۳۶۹)، «مبانی جامعه شناسی»، مترجم: غلام عباس توسلی - رضا فاضل، تهران: انتشارات سمت
- ۱۰- لوبون، گوستاو (۱۳۶۹)، «روان شناسی توده‌ها»، مترجم: کیومرث خواجوی ها، تهران: انتشارات روشنگران
- ۱۱- محسنی تبریزی، علیرضا (۱۳۸۳)، «وندالیسم، مبانی روان شناسی اجتماعی، جامعه شناسی...»، تهران: انتشارات آن
- ۱۲- میلر، لیندا اس و کارن ام هس (۱۳۸۳)، «پلیس در جامعه»، مترجم: عباس فرد قاسمی، تهران: معاونت آموزش ناجا
- 13- Barker, R., Dembo, T., & Lewin, K. (1941). Frustration and aggression: An experiment with young children. University of Iowa Studies in child Welfare, 18, 1-314.
- 14- Berkowitz, L. (1998). Frustrations, appraisals, and aversively stimulated aggression. Aggressive behavior, 14, 3-11.
- 15- Constantine, N., Curry, K., Diaz, M., and Huh-Kim, J. (March, 2000). Factors Associated with Aggressive Behavior of Rural Middle School Students.
- 16- Ismail Dincer Gunes, (August 2001). Structuralist And Interactionist Perspectives Of Collective Behavior And Control Of Crowds

17- Jamie Ranse, Dr. Kathryn Zeitz. (20 January 2010). Chain of Survival at Mass Gatherings: A Case Series of Resuscitation Events.

18- Julie Kristen Pate. (Fall, 2008). Collective Behavior And The Factors That Cause Prison Riots.

19- Kathryn M.Zeitz, PhD; Heather M.Tan, M Grief, PC Couns; Christopher J.Zeitz, PhD. (23 January 2009). Crowd Behavior at Mass Gatherings: A Literature Review